

Barbara CIEŚLIŃSKA

## TRANSFORMACJA W MIKROSKALI

AUTOREFERAT ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

PT. *MAŁE MIASTO W PROCESIE PRZEMIAN.*

*STUDIUM MONOGRAFICZNE MONIEK 1988-1994*<sup>1</sup>

Zmiana ustroju w Polsce w 1989 r. wzbudziła zainteresowanie przeobrażeniami zachodzącymi (lub oczekiwanymi, że zajdą) w rzeczywistości społecznej na różnych poziomach. W pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych więcej uwagi poświęcano przemianom w skali makro. Jednakże praca pt. *Małe miasto w procesie przemian. Studium monograficzne Moniek 1988-1994*<sup>2</sup> jest próbą poszukiwania odpowiedzi na pytania związane z transformacją w wymiarze lokalnym i w mikroskali.

Terenem badań jest niewielkie miasto – Mońki – położone w województwie białostockim. Mońki znane są w regionie (a nawet w kraju) przynajmniej z trzech powodów. Po pierwsze, mieszkańcy tego miasta licznie uczestniczyli (już od połowy lat siedemdziesiątych) lub uczestniczą w migracjach do krajów zachodnich. Po drugie, jest to miasto młode (prawa miejskie otrzymało w 1965 r.), zbudowane od podstaw, siedziba władz powiatowych w latach 1954-1975 i laureat ogólnopolskiego konkursu „Mistrz Gospodarności”. Po trzecie, Mońki zasłynęły jako organizator Świąta Ziemniaka, dzięki czemu miasto nieformalnie zyskało nazwę „stolicy zagłębia ziemniaczanego”.

Już w 1903 roku Franciszek Bujak pisał: „[...] Być może, że gdy się wskaże, jakie są u nas główne rodzaje wsi i wymieni po nazwisku te wsie, które najbardziej nadawałyby się do opisu, jako przedstawicielki poszczególnych

<sup>1</sup> Promotorem rozprawy jest prof. dr hab. Witold Morawski z IS UW w Warszawie.

<sup>2</sup> Rozprawa została opublikowana w formie książki pt. *Małe miasto w procesie przemian w latach 1988-1994. Monografia socjologiczna Moniek*, Wyd. F UW w Białymstoku, Białystok 1997.

typów, znajdują się ludzie i środki do wykonania tego, tak ważnego dla znajomości kraju przedsięwzięcia”<sup>3</sup>.

W warunkach radykalnych zmian systemowych tym bardziej jest przydatna „znajomość kraju”, mogąca być punktem wyjścia nie tylko do rozwoju teorii naukowych, ale również do właściwej polityki regionalnej i lokalnej. Mońki stały się swoistym laboratorium do analizy zachodzących przemian, ich zakresu i przebiegu.

Rozprawa na temat przemian w Mońkach była pomyślana jako praca empiryczna, co więcej, była to praca pisana „na gorąco”, stąd rozważaniom teoretycznym na temat charakteru zachodzących przeobrażeń nie poświęcam zbyt wiele miejsca. Celem pracy było przede wszystkim poszukiwanie ogólniejszych prawidłowości.

Diagnozie sytuacji w Mońkach przed zmianą ustroju sprzyjały przeprowadzone w 1988 r. badania terenowe<sup>4</sup>, których tematem były samorządy lokalne<sup>5</sup>. Kondycja ówczesnych samorządów nie była dobra. W zasadzie ani mieszkańcy, ani działacze samorządowi nie wiązali specjalnych nadziei z samorządnością lokalną lub pracowniczą. Bardziej niż w działalność samorządową mieszkańcy angażowali się w życie towarzyskie. Kontakty nieformalne bowiem miały strategiczne znaczenie w sytuacji gospodarki niedoborów. W dostępie do zasobów najbardziej liczyły się właśnie układy, znajomości i tzw. dojścia.

Badania monograficzno-ankietowe<sup>6</sup> powtórzono po zmianie ustroju, w 1991 roku. Podjęto się wówczas realizacji tematu „Instytucje i formy świadomości mieszkańców małych miast w okresie przełomu”<sup>7</sup>. Wyniki tych badań wskazują na pojawienie się nowych problemów społecznych (bezrobocie, pauperyzacja), z którymi mieszkańcy zaczęli się dopiero zmagać. Okazało się, że wyuczone wcześniej sposoby postępowania i radzenia sobie z rzeczywistością nie były już tak skuteczne, jak przed zmianą ustroju.

---

<sup>3</sup> F. Bujak, *Żmiąca. Wieś powiatu Limanowskiego*, Gebethner i Wolff, Kraków 1903.

<sup>4</sup> W tym właśnie okresie nawiązałam cenne, jak się później okazało, kontakty z działaczami społecznymi i najbardziej aktywnymi mieszkańcami.

<sup>5</sup> Badania polegały na przeprowadzeniu 130 ankiet z mieszkańcami miasta i kilkunastu wywiadów z działaczami społecznymi. Koordynatorem badań był Franciszek Rysza z UW, natomiast na Białostocczyźnie badania koordynowała Helena Gnatowska z Zakładu Politologii Instytutu Nauk Społecznych Filii UW w Białymstoku.

<sup>6</sup> Spośród dorosłych mieszkańców Mońk do wywiadów kwestionariuszowych wytypowano, na zasadzie losowania, 120 osób. Wywiadów udzieliło 100 osób. Pozostali z różnych przyczyn, najczęściej z powodu nieobecności związanej z pracą za granicą, nie wzięli udziału w badaniu.

<sup>7</sup> Kierownikiem badań był dr Tadeusz Popławski z Zakładu Socjologii Instytutu Filozofii i Socjologii Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku.

Oba badania ankietowe stały się punktem wyjścia do rozpoznawania procesów transformacji, ale podstawą niniejszej rozprawy jest przede wszystkim obserwacja uczestnicząca. Inspiracją do stosowania tej metody w badaniach socjologicznych stały się słowa Floriana Znanieckiego: „[...] socjologia nie jest nauką, którą by można tworzyć wyłącznie w ciszy biblioteki lub archiwum [...] musi ona iść po materiały wprost do źródła, podobnie jak geologia, geografia, botanika, zoologia”<sup>8</sup>. Na okres zbierania materiałów o badanym mieście i pisania doktoratu zamieszkałam w Mońkach na stałe. W sumie spędziłam tam siedem lat, od 1988 do 1994 r.

Korzystając także z innych technik i metod badawczych, zgromadziłam materiał obszerny i wielowątkowy. Konieczne stało się jego uporządkowanie. W tym celu wykorzystałam koncepcję Maxa Webera na temat struktury społecznej, a dokładnie jej trzech wymiarów: gospodarczego, kulturowego i politycznego. Każdemu z tych wymiarów przypisałam wskaźniki empiryczne: gospodarczemu – sytuację ekonomiczną miasta i mieszkańców, rynek pracy oraz zjawisko orientacji ekonomicznych mieszkańców; kulturowemu – życie codzienne, prestiż i opinie mieszkańców o sobie i swoim mieście; politycznemu zaś – kwestie samorządności. Dodatkowym elementem porządkującym był czas, czyli sytuacja sprzed i po 1989 roku.

Rozprawa rozpoczyna się od historyczno-demograficznej charakterystyki badanego miasta. Rozdział ten jest ważną częścią pracy, ponieważ Mońki nie miały dotychczas żadnego opracowania monograficznego<sup>9</sup>. W powszechnym mniemaniu największą rolę miastotwórczą odegrał podział administracyjny w 1954 roku, którego efektem było usytuowanie w Mońkach siedziby Powiatowej Rady Narodowej. Sięgając jednak do literatury socjologicznej odnajdujemy też inne poglądy na temat powstawania miast. Według C.H. Cooley’a „osiedla miejskie powstają tam, gdzie spotykają się dwa różne systemy transportu [...]”<sup>10</sup>. W przypadku Mońek tymi systemami transportu były kolej i szosa („automobil”). Potwierdzeniem tej koncepcji jest fakt, że Mońki całkiem nieźle rozwijały się przed drugą wojną światową, a w czasie wojny stanowiły dla okupanta strategiczny punkt dowodzenia.

W literaturze socjologicznej Mońki zaliczane są do miast tzw. administracyjnych<sup>11</sup> lub ruralnych<sup>12</sup>. Jednak już w drugiej połowie lat siedemdziesiątych

<sup>8</sup> F. Znaniecki, *Społeczne role uczonych*, PWN, Warszawa 1984.

<sup>9</sup> Sprawą ważną i pilną była rekonstrukcja historii miasta, gdyż grono mieszkańców pamiętających początki Mońek i uczestniczących w ich powstaniu systematycznie malało. Jedni przenosili się do innych miast, wielu już nie żyło. Nie zawsze udało się w porę dotrzeć do wskazanych osób, a z niektórymi nie udało się już powtórzyć bądź uzupełnić wywiadu. Niemniej przeszłość miasta, choć zapewne częściowo, została odtworzona.

<sup>10</sup> C.H. Cooley, *The Theory of Transportation*, Baltimore 1894.

<sup>11</sup> J. Węgleński, *Społeczne problemy małych miast*, Wrocław 1974.

<sup>12</sup> A. Sadowski, *Procesy ruralizacji. Ludność wiejska w mieście*, Wyd. Ekonomia i Środowisko, Kraków 1994.

zaczął tworzyć się inny charakter miasta, który można określić jako migrancki. „Miasto migranckie jest to takie miasto, w którym udział mieszkańców w migracjach jest podstawą jego egzystencji, a tożsamość, czyli najbardziej charakterystyczne cechy, określana jest przez migracje ludności do krajów zachodnich”<sup>13</sup>. Transformacja analizowana jest więc na przykładzie miasta migranckiego<sup>14</sup>.

Kolejność opisu przemian zachodzących po 1989 r. wyznaczona jest koncepcją M. Webera, który najpierw pisze o wymiarze ekonomicznym, następnie kulturowym i na końcu – politycznym. Faktycznie jest to również kolejność przemian, które można było obserwować po 1989 r., ponieważ w pierwszej kolejności pojawiły się zmiany ekonomiczne. W dalszej natomiast kulturowe i polityczne, choć należy dodać, że proces zmian wciąż trwa.

Uwolnienie cen urzędowych (na początku lat dziewięćdziesiątych) spowodowało wzrost podaży towarów dotychczas deficytowych, pojawiło się dużo małych punktów sprzedaży detalicznej, funkcjonować zaczęły bazy oraz rozwinęła się przedsiębiorczość indywidualna. Liczba zarejestrowanych jednostek działalności gospodarczej prowadzonej przez mieszkańców wzrosła w roku 1994 prawie trzydziestokrotnie w stosunku do roku 1988, kiedy to działalność gospodarcza mieszkańców pełniła funkcje marginalne.

W początkowym okresie transformacji występowała żywiłowa reorganizacja dotychczasowej struktury społeczno-zawodowej w badanym mieście. Ponieważ tempo i zasięg rozpadu zakładów pracy były większe niż tworzenie się miejsc pracy w sektorze prywatnym, pojawiło się bezrobocie wśród mieszkańców. Początkowo bezrobotni traktowali swoją sytuację jako przejściową, ale społeczny niepokój i niezadowolenie zaczęły narastać, gdy okres pozostawania bez pracy przedłużał się, a liczba bezrobotnych rosła. Niektórzy z bezrobotnych podejmowali się pracy „na czarno”, inni wyjeżdżali (wyjeżdżają) za granicę do pracy, również nielegalnej.

Szanse mieszkańców na dostosowanie się do nowych zasad gospodarczych wiążę z ich orientacjami ekonomicznymi. Jedne z orientacji sprzyjają dostosowaniu pozytywnemu, inne negatywnemu, czyli niedostosowaniu. Wśród mieszkańców najbardziej rozpowszechniony jest typ orientacji etatystycznej, której esencją są takie poglądy, jak: „gdyby ktoś mi zorganizował warunki, mógłbym coś jeszcze zdziałać” albo „potrzebuję pomocy lub rady jak funkcjonować”. Najlepiej dostosowują się jednak do nowej sytuacji ludzie

---

<sup>13</sup> B. Cieślińska, *Miasto migranckie (na przykładzie Moniek)*, [w:] *Wschodnie pogranicze w perspektywie socjologicznej*, red. A. Sadowski, Wyd. Ekonomia i Środowisko, Białystok 1995, s. 199.

<sup>14</sup> Zmiana ustroju zatarała ostrość migranckiego charakteru miasta i w parę lat później bardziej adekwatne byłoby określenie Moniek jako miasta pogranicza. Przez miasto pogranicza rozumiem miasto znajdujące się na styku różnych kultur, gospodarek i systemów politycznych.

o orientacji przedsiębiorczej, pełni wiary we własne możliwości. Z badań wynika, że są to zwykle osoby lepiej wykształcone. Poza tym bycie bezrobotnym ściśle wiąże się również z wykształceniem – im wyższe wykształcenie mają mieszkańcy, tym rzadziej dotyka ich bezrobocie.

W kulturowym wymiarze życia zbiorowego zwracam uwagę na życie codzienne mieszkańców, hierarchię społecznego prestiżu i poglądy na temat własnego miasta. Życie codzienne mieszkańców Moniek uległo także transformacji. Mońki stały się miastem bardziej ożywionym, ale również podzielonym na mniejsze i większe dzielnice-osiedla, w których życie może toczyć się autonomicznie. Znaczenia nabrał też fakt pracy bądź bezrobocia mieszkańców. Jedni żyją dotychczasowym rytmem wyznaczonym przez czas pracy i czas wolny. Dla innych rytm ten został całkowicie złamany. Fakt bycia zatrudnionym coraz częściej wiąże się z faktem bycia szanowanym. Na ogół posiadanie pracy pokrywa się z wyższym wykształceniem, lepszą sytuacją materialną i nieformalnymi układami w mieście, gdyż często mieszkańcy problem niedoboru pracy rozwiązują podobnie jak rozwiązywali problem niedoboru towarów, czyli „po znajomości”. Dotyczy to przede wszystkim pracy na posadach państwowych lub innych posadach, które są finansowane ze środków publicznych i są bardziej stabilne.

Ostatnia część pracy poświęcona jest tematyce samorządności, stanowiącej ważny element systemu władzy lokalnej. Zmiana ustroju wyzwoliła, przynajmniej na początku, aktywność mieszkańców i zdolności do samoorganizacji. Nowo wybrana rada miejska i młody burmistrz angażowali się w sprawy miasta, ale nie byli w stanie zadowolić mieszkańców, których sytuacja życiowa często uległa znacznemu pogorszeniu. Nic dziwnego, że w tych warunkach nasiliła się nostalgia za przeszłością i w kolejnych demokratycznych wyborach do samorządu powrócił gospodarz miasta sprzed 1990 roku.

Praca kończy się podsumowaniem przemian w podstawowych wymiarach życia społecznego Moniek. Obok przemian ekonomicznych, społecznych i politycznych, nastąpiły też zmiany w przebiegu zjawisk migracyjnych (np. spadek salda migracji wewnętrznych, zmiana kierunku migracji zagranicznych, obniżenie statusu migrantów zarobkowych do państw zachodnich) oraz demograficznych (np. obniżanie się przyrostu naturalnego, spadek liczby zawieranych małżeństw). Po pięciu latach transformacji zmiany w Mońkach stają się coraz bardziej widoczne, choć nadal nie jest określony kierunek dalszego rozwoju tego miasta.

Wydaje się, że dalszy rozwój Moniek zależy od czynników zewnętrznych (np. od polityki państwa), ale też wewnętrznych (np. od rozwoju samorządności lokalnej, wzrostu przedsiębiorczości gospodarczej). W obecnej sytuacji większą rolę w zdynamizowaniu rozwoju miasta mogą odgrywać czynniki wewnętrzne, takie jak wzrost odpowiedzialności mieszkańców za swoje losy i losy swego miasta, chęć tworzenia i weryfikowania zasad życia

społecznego, współpraca pomiędzy instytucjami społecznymi, wspólne wyznaczanie kierunków rozwoju, a w stosunku do otoczenia zewnętrznego – stała promocja Moniek.